

UOT 81-25

**MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MÜASİR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏYƏN HƏRB VƏ TİTULLA BAĞLI
ETNOQRAFİK SÖZLƏR**

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.ü.f.d., müəllim

e-mail: nemetibayev@gmail.com

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü-lüğat-it-türk, etnoqrafik sözlər, hərbi, titul

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki etnoqrafik sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə işlənmir. Ədəbi dilimizdə öz işləkliyini itirmiş sözlərə dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmək mümkün deyildir. Ədəbi dilimizdə işlənməyən etnoqrafik sözlər müxtəlif sahələrlə bağlıdır. Məqalədə hərbi və titulla bağlı olan etnoqrafik sözləri nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikası müəyyən dərəcədə öyrənilsə də [1], bu sahəyə aid üçdillilik lüğət olsa da [2], hələ də əsaslı elmi araşdırmaya ehtiyac duyulur. Dilin lüğət tərkibini araşdırmaq, o cümlədən hərbi leksikanın tarixi inkişafını izləmək, onun həcmi və keyfiyyətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Belə olmazsa, onda hərbi leksikanın semantik baxımdan keyfiyyət dəyişikliyinə uğramasını, işləkliyini və funksional xidmətini üzə çıxarmaq çox çətin olar.

Hərbi leksika türk xalqlarına məxsus yazılı abidələrdə kifayət qədər işlənsə də, onların sistemləşdirilməsinə, izahına, araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Türk xalqlarında hərbi sahəsi tarixən o qədər güclü olmuşdur ki, hətta bu sahəyə aid terminlər digər dillərə də təsir göstərmiş, həmin dillərin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, N.A.Baskakov “İqor polku haqqında dastan”da türk mənşəli sözlərdən bəhs edərkən türk mənşəli hərbi terminlərin də bu dastanda olduğunu qeyd etmişdir [3, 42]: *tarxan, suvar, boqatur, alptarxan, xazartarxan* və s.

M.Kaşğarının “Divan”ındakı hərbi leksikanın türk xalqlarının hərbi tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rolu vardır. Bu mənada “Divan”dakı hərbi leksikanı nəzərdən keçirək.

İm – komandirin əsgərlərə dediyi bəlgə, parol. Bu silah, quş adı və ya bir söz ola bilər. Bu məsələdə də işlənilir: “İm bilsə, ər ölməs” – bəlgə bilən ər ölməz [4, c.1, 112].

Bu söz “işarə” mənasında *him* kimi Azərbaycan dilində işlənilir: *him etmək, him-cim eləmək, himləşmək*.

B.Xəlilov bu söz barəsində yazır: “... *im* sözü Azərbaycan dilindəki *him-cim* sözü ilə eynidir. Məs.: “*Him – cim* bilmir” cümləsindəki *him-cim* sözü “işarə, bəlgə” mənasındadır. *Him-cim* sözündəki *h* samiti (*h~c*) sonradan *im* sözünün əvvəlinə artırılmışdır” [5, 41].

Uruş – vuruş, savaş [4, c.1, 131].

Aşuk – dəmir başlıq, dəbilqə [4, c.1, 136].

Ulun – ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox [4, c.1, 145].

Oktam – “bir oktam yer”-bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi [4, c.1, 169].

Əkdü – qılınc qını və buna bənzər şeyləri oymaq üçün işlənen ucu əyri bıçaq [4, c.1, 183].

Akınçı – axınçı, gecə ikən düşməni basan əsgər [4, c.1, 190].

Alpağut – tək başına düşməne hücum edən igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan [4, c.1, 199].

Göründüyü kimi, bu söz “igid, qəhrəman” mənasında olan *alp* sözü kimi həm isim, həm sifət, həm də bir rütbə olaraq işlənməmişdir. *Alpağut* bir yüksək rütbə kimi qədim türkcədəki *tarxan* rütbəsinə bərabər olubdur. Bu rütbə kəşik, kuman, karaim ləhcələrində *alpaqut*, tobol ləhcəsində

alpaqıt, çığatay ləhcəsində **alpağıt** şəklində işlənmişdir. M.Kaşğaridə isə “təkbaşına düşməne hücum edən, igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan” mənalarındadır.

Amaçlıq, amaçlıq yer – atıcılıq üçün ayrılan yer [4, c.1, 206].

Akdı – “yağı akdı” – düşmən sel kimi axdı, hücumu keçdi [4, c.1, 220].

Əgirdi – “bəg kənd əgirdi” – bəy şəhəri mühasirəyə aldı [4, c.1, 229].

İçikti – “ər içikti” – adam döyüşdə təslim oldu və öz arzusu ilə düşmən tərəfində savaşa girdi [4, c.1, 240].

Tıl – düşməndən alınan əsir, dil [4, c.1, 348].

Görünür ki, bu əsir vasitəsilə düşmən tərəfin hərbi məlumatları öyrənilibdir.

Kaçut – savaş və qovğada igidlərin bir-biri ilə çarpışması [4, c.1, 363].

Kılıç – qılınc [4, c.1, 365].

Tokış – cəng, savaş [4, c.1, 371].

Kəriş – savaşda davam gətirmə [4, c.1, 373].

Tutuğ – girov [4, c.1, s.375].

Başak – ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq [4, c.1, 380].

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da **dəmrən/təmərən** kimi işlənmişdir: Sadağından toqsan oxın yerə dəkdi. Eki oxın **dəmrənin** çıxardı.

Azərbaycan dilində hal-hazırda **başaq** sözü buğda bitkisinin sünbül hissəsi, başlığı, ucluğu mənalarını bildirir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “biçmək, kəsmək” mənə anlamından yaranan **bıçaq** sözü ilə **başaq** sözü arasında əlaqə vardır. K.Musayev “biç, kəs” mənə anlamından törəyən sözlərdən bəhs edərkən **or** kökündən **oraq, orman** sözlərinin, **biç** kökündən isə **bıçaq, bıçqı** (mişar mənasında) sözlərinin yarandığını qeyd etmişdir [6, 306-334].

Çəriq – döyüş səfi, döyüş sırası [4, c.1, 389].

Bu söz **çeriq** şəklində “Mənzum oğuznamə”də “qoşun” mənasında işlənir. Məs.: [7, 22].

Atası Qara xan **çeriq** birlə bat,
Yetib kəldi kördi Oğuzqa mədəd.

Tərcüməsi:

Atası Qara xan **qoşun** çəkərək,
Gəlib gördü Oğuzla yetişib kömək.

Bu söz bərsində B.Xəlilov yazır: “... yazılı mənbələrdə “qoşun, ordu” mənasında **çeriq** sözünün **çerig** variantı da olmuşdur. **Çerig** variantı “qoşun, ordu” mənasında sü sözü ilə paralel şəkildə işlənmişdir: **sü çerig // çerig sü** “qoşun, ordu” [5, 29].

Tolum – silah. Bu, bütün silahlara verilən ümumi addır. [4, c.1, 395]

Bügdə - xəncər [4, c.1, 415]

Tuğru – qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir [4, c.1, 417]

Karma – yağma, talan [4, c.1, s.426].

Tutğun – tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir [4, c.1, 428].

Kalkan – qalxan. Türk və Oğuz dillərinin birində [4, c.1, 432].

Kawşut – iki xanın ölkələrinin təhlükəsizliyi məqsədilə görüşərək barışmaları [4, c.1, 441].

Bulğak – düşmən gələndə xalq arasına düşən çaxnaşma, xaos [4, c.1, 454].

Yarıq – zirehə, qalxana verilən ümumi addır. Bir-birindən fərqləndirmək üçün zirehə “kübə yarıq”, dəmir qalxana “say yarıq” deyilir. [8, c.3, 22].

Yadağ – piyada [8, c.3, 32].

Sü – əsgər, qoşun. Bu şeirdə də işlənmişdir:

Sü kəldi yer yapa,
Karar, kar...
Kaçtı anqar Alp Aya,
Ufut bolup ol yaşar.

Yer üzünü basıb qoşun gəldi, atların dırnaqlarından qopan toz dağ təpələrini qapatdı. Alp Aya adlı adam qaçdı, yenildiyi üçün sıxılır, utandığından gizlənir. [8, c.3, 200-201].

Sünqüş – savaşa hücumə keçmə, süngü ilə vurma [8, c.3, 317].

Sünqü – süngü, mizraq, nizə [8, c.3, 319].

Yalınq, yalınq kılıç-qından çıxarılmış qılinc, sıyrılmış qılinc [8, c.3, 323].

Kalkanq – qalxan. Bu sözün “kalkan”şəkli də var. [8, c.3, 334].

Titullar cəmiyyətdə şəxsin ictimai mövqeyini bildirir. Bu səbəbdəndir ki, cəmiyyətdə titul sahibləri əsl adları ilə deyil, daha çox titulları ilə şöhrətlənmişlər. Qədim türklərdə şəxslər əsl ad və titulları ilə tanınmışlar. Məsələn, Gül Təkin, Bayındır xan, Dədə Qorqud, Burla Xatun, Selcan Xatun, Aruz Qoca və s.

Cəmiyyətdə ilk titul sözlər ailə səviyyəsində olmuşdur. Ona görə ki, cəmiyyət ailə - qəbilə - tayfa – xalq – millət ardıcılığı ilə inkişaf etmişdir. Bu barədə T.Hacıyev yazır: “... ata, baba, dədə, qoca, əmi, dayı, qardaş, oğul, kürəkən, ana, nənə, qarı, xala, bacı, gəlin kimi sözlər İlkin yaradılışında titul – rütbə anlayışları bildirmişdir. İndi bu sözlərdən birinin bir neçə mənə – ünvanda işlənməsi həmin qədim ictimai-sosioloji təyinatın izidir...” [9, 133].

Deməli, cəmiyyətdə titulların tarixi çox qədimdir. Tarixi çox qədim olan bu köməkçi ad kateqoriyasının araşdırılması birbaşa və dolayısı yolla həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta titullar türk xalqlarının məişətində o qədər dərin kök salmışdır ki, başqa dillərə də təsir göstərmiş, təsir göstərdiyi dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, A.Zahidi *xatun* titulunun türk dillərində işlənen *qadın* sözündən düzəldiyini və bu sözün ərəb dilinə keçərək *qadın // kadın // katun // xatun* şəklinə düşdüyünü “şah arvadı” mənasında titul kimi işləndiyini qeyd etmişdir [10, 112]. Yaxud M.Adilov *xan, bəy, ağa* titullarının türk mənşəli olduğunu qeyd etmişdir [11, 11]. O, *ağa* titulu barəsində yazır: “ə//a ünsürünün *adam* mənası ən qədim türk sözlərindən olan “ağa” sözündə də özünü göstərir. “Ağ” qədim türk dillərində “böyük” mənasında işlənmiş və deməli, *ağ-a* tərkibi böyük adam (sonralar danışan şəxsin özündən böyük ata, böyük qardaş, əmi və s.) mənasına malik olmuşdur” [11, 11].

Titullar, onların tədqiqat, leksik xüsusiyyətləri və s. barədə geniş tədqiqat işi aparılmışdır [12, 123-195]. Qeyd edək ki, titulları qoruyub saxlayan ən dəyərli qaynaqlardan biri yazılı abidələrdir. Bu mənada M.Kaşğarının lüğətində qeydə alınmış titullar xüsusilə maraq doğurur. Həmin titullar öz spesifikliyi ilə digər yazılı abidələrdəki titullardan fərqlənir. Odur ki, onları bir-bir nəzərdən keçirək.

Özük – qadınlara verilən bir ləqəb. Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına “altun özük” deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına “ərtini özük” deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyyə “ərdini” deyilir. Bu ləqəb çigil qadınlar üçün söylənir [4, c.1, 139].

Ayadı – ləqəb verdi. “Xan anqar ayağ ayadı” – xan ona ayama ləqəb verdi [4, c.1, 229].

Kurç – mətin və igid adamlara “kurç ərən” deyilir. İçi dolu və külçə şeylərə də belə deyilir [4, c.1, 352].

Tegit – “tegin” sözünün cəmidir. Lüğəvi mənası “kölə” deməkdir, sonra xaqan oğullarına unqun olmuşdur. Bu, qaydaya zidd bir cəmdir. “Ögə tegit” orta hallı adamların böyüklərinə, xaqan uşaqlarının kiçiklərinə verilən addır. Bu iki söz birləşdirilərək işlənir [4, c.1, 362-363].

Çigil – türklərdən üç boyun adıdır. Birisi köçəri olub, Kuyasda yaşayır. İkincisi Tıraz yaxınlığında bir qəsəbədə yaşayır. Bunlara çigil deyilir [4, c.1, 392].

Tarım – təkinlərə və Əfrasiyab soyundan olan xatunlara və bunların böyük-kiçik bütün uşaqlarına verilən addır. Nə qədər böyük olursa-olsun, xaqaniyyə xanlarının övladlarından başqasına belə deyilə bilməz. “Altun Tarım” böyük xatunların (baş hərəm) ləqəbidir [4, c.1, 394-395].

At – ləqəb, ünvan. “Bəg anqar at berdi” = “bəy ona ünvan verdi”. [4, c.1, 146].

Tawğaç – böyük və əski tikililərin hamısına birdən “Tawğaç edhi” deyilir. Ərəblər də eyni qayadada öz əsərlərinə “ad qövminün əsərləri” deyirlər. Xanlar “Tawğaç” sözünü özlərinə ünvan

qəbul edərək “Tawğaç xan” adını daşıyırlar. Bu, ölkəsi böyük və qədim olan xan” deməkdir. [4, c.1, 443]

Bu titulların heç biri digər yazılı abidələrdə, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, digər dastanlarda da çoxlu sayda titullar işlənmişdir. Məsələn, “Koroğlu” dastanındakı titulları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların heç biri (“Xan” ləqəbi istisna olmaqla) M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində işlənmişdir. Görünür ki, bu, dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Deyilənləri “Koroğlu” dastanındakı titulları müqayisəyə cəlb etməklə təsdiq etmək mümkündür [13, 17].

Ağa // aqa	Mirzə
Bəy // bay // Beg // Beq	Patışa
Banu	Paşa
Bəyim	Sərkər // Sərkər
Bəylərbəyi	Serkerde
Əfəndi	Sədrəzəm
Hünkar // Hünkar // Xünkar	Sərdar // Serdar
Xacə	Sultan // Soltan
Xan // Han	Tacırbaşı
Xanım // Hanım	Şah
Xoca	Vəliəhd
Xotkar	Vəzir // Vəzir

Elmi yeniliyi: Məqalə M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki hərbi və titulla bağlı etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda məqalədə bu sahələr üzrə ədəbi dilimizdə işlənmiş etnoqrafik sözlər öz əksini tapır. Etnoqrafik leksikanın zaman keçdikcə dəyişdiyi, inkişaf etdiyi dil faktları əsasında özünü göstərir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktiki baxımdan hərbi və idmanla bağlı etnoqrafik leksikanın əhəmiyyəti vardır. Məqalədəki etnoqrafik leksikaya aid sözlərdən etnoqrafik lüğətlərin tərtibində faydalanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Y.Ə. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1997, 125 s.
2. Salahov Z.Ə. İngiliscə-Azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 371 s.
3. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М.: Наука, 1985, 208 с.
4. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Xəlilov B.Ə. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2010, 350 s.
6. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно кыпчакская группа). М.: Наука, 1975, 360 с.
7. Mənzum oğuznamə / tərcümə edən İ.M.Osmanlı. Bakı: Ulu, İKF, 2005, 84 s.
8. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.125-136
10. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977, 146(2) s.
11. Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 440 s.
12. Verdiyeva Z.N. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, 228 s.
13. Ağabəyli S.S. “Koroğlu” dastanının onomastik sözlüyü. Bakı: BDU, 2011, 48 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С ВОЕННОЙ ТЕМОЙ И ТИТУЛАМИ ИЗ «ДИВАНИ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШКАРИ НЕ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ.

İбаев Н.А.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Дивани-люгат-ит-турк, этнографические слова, война, титул

В статье исследуются этнолексемы, использованные в связи с военной темой и титулами в «Дивани люгат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари, которые не встречаются в современном азербайджанском литературном языке. Здесь группируется и раскрывается смысловое значение таких этнолексем, как ашук, улун, октам, алпагут, тил, кяриш, бугде, ярк, связанных с военной тематикой и этнолексем озюк, аяды, курч, тарым, тавгач, чигил, связанных с титулами.

SUMMARY

ETHNOGRAPHIC WORDS RELATED WITH MILITARY AND RANK IN MAHMUD KASHGARY'S "DIVANI-LUGAT-IT-TURK" UNUSED IN MODERN AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE

İbayev N.A

Key words: Makhmud Kashgari, Divani-lugat-it-turk, ethnographic words, war, title

A great number of ethnographic words in Mahmd Kashgary's "Divani-ligat-It-Turk" are not used in our literary language. It is impossible to come across the words in dialects and accents not used in the literary language. The ethnographic words unused in the literary language are related with different fields. The ethnographic words related with military and rank are analyzed in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	01.12.2015
	Son variant	01.06.2016